

Pratarmė

„Kaip galima žmogui, veikiančiam moksliniame ir kultūriniame pasaulyje, suderinti savo buvimą drauge lietuviu ir prancūzu?“ – tokiu klausimu Greimas 1965 metais pradėjo savo paskaitą Santaros–Šviesos suvažiavime. Paskaitoje jis kalbėjo ir apie *Struktūrinę semantiką*, kuri jau buvo leidykloje, ir apie lietuviškų mitų interpretavimo problemas. Dvi gretutinės Greimo galvojimo sritys – semiotikos teorija ir lietuvių mitologija – akivaizdžiai susipina ir šiuose prancūzų kalba rašytuose straipsniuose.

Lietuvių liaudies pasakos apie Bebaimį Herojų patraukė Greimo dėmesį dviem atžvilgiais: kaip visoje Europoje paplitusi fabula ir kaip lietuvių kultūros mitinio universumo dalis. Pirmuoju atžvilgiu jis pastebė ryškius šio pasakos tipo skirtumus nuo Vladimiro Proppo aprašyto (ir *Struktūrinėje semantikoje* teoriškai modifikuoto) stebuklinės pasakos modelio. Kanoniška stebuklinė pasaka yra pasakojimas apie atstatymą socialinės tvarkos, kurią ardo visuomenės susvetimėjimas, jaunimo neklusnumas. Pasakojimo ašį čia sudaro socialinį autoritetą ikūnijančio *adresanto* ir jam pavestą visuomenės gelbėjimo užduotį vykdančio *subjekto* santykiai. Tuo tarpu pasakoje apie baimės ieškojimą visuomenės negandų ir susvetimėjimo priežastis yra pats herojus, nepripažįstantis nei pasaulietinio, nei šventojo autoriteto. Tad šios pasakos akstinas yra ne pažeista socialinė tvarka, o pripažinti verto (šventą baimę keliančio) autoriteto ieškojimas. Jos galutinis siekis – *pasaulio* tvarkos (ir dieviškos, ir žmogiškos) įvedimas.

Kaip pastebi Greimas, pasakos apie baimės ieškojimą semantinis turinys kertasi su jam nepritaikytomis pasakojimo struktūromis. Pasakotojas turi paisyti vienas kitam prieštaraujančių reikalavimų. Kad būtų pripažintas herojumi, protagonistas privalo geisti pergalės, tačiau nugalėdamas jis baimės taip ir nepasiekia. Ir antraip – išsigandęs herojus nustotų buvęs herojum. Kadangi pirmenybė paprastai teikiama pergalingajam herojui, pasakotojas dažniausiai pamiršta ieškojimo tikslą. Ir tik šešiuose Greimo analizuotuose variantuose ieškojimo akstiną primena dirbtinė pabaiga.

Kanoniškose stebuklinėse pasakose herojus atlieka savo lemiąją išbandymą utopinėje erdvėje – „toje ypatingoje vietoje, kur žmogaus veiksmas įstengia nugalėti būties tęstinumą“*. Socialinio *čia* atžvilgiu toji vieta pasirodo kaip transcendentinis *kitur*. Pasakoje apie Bebaimį Herojų ji apima visą erdvę, kurioje herojus buvoja atsiskyres nuo žmonių bendruomenės. *Kitur* esantis „stebuklingumas“ tuo būdu įgyja išsklidusio mitiškumo reikšmę. Norint atskleisti mitinį pasakos turinį, būtina pažinti ir tas naratyvines struktūras, kuriomis jis reiškiamas, ir lietuvių kultūros mitologinį kodą.

Greimo taikomos analizės procedūros sieja sintaktiką ir paradigmą, pasakojimo formų gramatiką ir semantiką. Iš naratyvinių sekvencijų, išbarstytų skirtinguose pasakos variantuose, suskliausdamas jų funkcinę reikšmę, Greimas sudaro sudėtinę metasekvenciją ir pasitelkia ją pasakojimo kodui atskleisti. Paaiškėja, kad analizuojamame mitiniame universume galiausiai susiduria du lygiaverčiai protagonistai, kurie kėsinasi vienas į kito veiklos sritį – pasakos herojus ir Velnias. Lygia greta, remiantis lietuvių tikėjimais, atkuriamas ikirikriščioniškasis kultūros universumas. Pagal kategoriją *gyvenimas* vs *mirtis* išskiriamos trys žmogiškųjų būtybių klasės: gyvieji, mirusieji ir mirusieji-gyvieji (vėlės su savo valdovu Velniu bei jo svita). Herojui šiame semiotiniame kvadrato atitektų ketvirtoji (nemirusiojo-negyvojo) vieta: jis negali būti priskirtas gyvųjų klasei, nes neturi vienintelio ją apibūdinančio požymio – baimės, kurią sukelia negyvieji. Užtat, kaip ir Velnias, jis dalyvauja dvejopame gyvenime, nepaisydamas gyvenimo ir mirties skirties.

Magiškajai Velnio galiai analizuojamoje pasakoje priešpriešinamas herojaus *mokėjimas veikti*. Velnią-Kalvį jis nugali meistrystės varžybose,

* Algirdas Julien Greimas, *Maupassant. La sémiotique du texte. Exercices pratiques*, Paris: Seuil, 1976, p. 99–100.

naudodamasis kultūros įrankiais: varstotu, tekėlu, o, svarbiausia, ug-nimi, kuriai padedant gamta verčiama kultūra ir išplečiamos žmogaus pasaulio valdos. Tai leidžia pasakos herojaus charakteristikoje atpažinti kultūrinį herojų.

Pasakos protagonistai savo mitinėmis galiomis primena senuosius lietuvių dievus viešpačius, apdovanotus aukščiausia – gyvenimo ir mirties – valdžia. Velnias, ikūnijantis magiškąjį suverenumą, valdo pomirtinį gyvenimą, naktinį pasaulį, žemę ir požemį. Bebaimis Herojus, pasižymintis karžygio prigimtimi ir sumanumu – priešmirtinį gyve-nimą, saulės pasaulį, ugnį. Greimas svarsto, ar šitaip aprašytą mitinį signifikatą nebūtų galima susieti su mitologinio Perkūno signifikatu.

Jei taip, tai pagal mitologinį kodą siūloma skaityti ir šešias humo-ristines pasakos užbaigas, kur miegantis herojus nugalėtojas išsigąsta šalto vandens. Įjungus epizodą į mitinį pasakojimą, jame atpažįstami tokie kodo elementai kaip elgetų aiškiaregystė, mirties šalčio ir gyve-nimo šilumos priešprieša, buožgalviai – gyvybės metamorfozių figūra, miegas – gyvenimo ir mirties tarpininkas. Metonimiškai susiejus epi-zodą su dieviškuoju adresantu (mitiniu karalium, kurio duktė atitenka herojui kaip pripažintam saulės pasaulio valdovui), ryškėja trečiosios lietuvių ikirikikščioniškojo panteono dievybės semantinis turinys: ži-nojimas, siūloma sutartis, mirusiųjų pasaulis, vanduo. Straipsnyje apie baimės ieškojimą jos vardo Greimas nebandė iminti. Vėliau ta pati semantinė konfigūracija (išskyrus mirusiųjų pasaulį) buvo siejama su sutartinio suverenumo dievybe, svarbiausiu pretendentu į šį postą laikant Andoją ar jo apraišką – Dievaitį Mėnulį*.

Taigi pasakos apie Bebaimį Herojų analizė laikytina pirmuoju Greimo bandymu atskleisti lietuvių mitologijoje trifunkcinę suverenumo sam-pratą. Vėlesniuose tyrinėjimuose ji igijo konkretesnį ir sudėtingesnį turinį. Bet pats mito struktūrinio dekodavimo principas anaip tol ne-praranda aktualumo. Kaip ir klausimas, ar mūsų kasdieniškos baimės įgimtos, ar įteigtos kultūros.

Straipsnyje „Pasakojimo aktantų struktūra“ Greimas atlieka teorinį eksperimentą. Remdamasis lietuviškais pasakos apie baimės ieškoji-mą variantais, jis bando paaiškinti, kaip iš tam tikros pamatinės struk-tūros išsirutulioja galimų pasakojimų aibė. Svarstoma, kiek įvairūs

* Algirdas Julius Greimas, *Tautos atminties beieškant*, Vilnius: Mokslas, Chicago: A. Mackaus knygu leidimo fondas, 1990, p. 169–172, 386–388.

pasakos ar mito pasakojimo būdai priklauso nuo naratyvinių pasakotojo įgūdžių ir nuo istorinio kultūros konteksto. Tuo tikslu analizuojama vienuolikoje pasakos variantų sutinkama pridėtinė sekvencija, kur herojaus ieškojimus pakreipia pasaulietinis ir šventasis adresantas. Tokiu būdu į dvinarę pasakos erdvę (heterotopinis *čia* vs utopinis *kitur*) įvedamas trečiasis matmuo: paratopinis *ten*. Pagal kanoninį apibrėžimą tai – erdvė, kurioje herojus sutinka pagalbininkus, įgyja galėjimą daryti.

Pamatine sekvencijos struktūra laikoma toji, kur pasaulietinį ir šventąjį autoritetą ikūnija tas pats atlikėjas. Pasak Greimo, šis mitas per amžius buvo pasakojamas lietuvių tautoje, kol jį išsprogdino atėjusi krikščionybė, kadangi katalikiškoje bendruomenėje tokia struktūra, kur herojaus tėvas būtų drauge ir kunigu, negali būti leksiškai išreikšta. Kad pasakojimas vyktų, pasaka transformuojama: arba tėvas paverčiamas vyresniuoju broliu ir tuo būdu kunigo figūra išlieka, arba tėvas lieka tėvu, bet jo sakralinis vaidmuo sumažėja, ir jis pavirsta iš kunigo zakristijonu, arba, atskyrus pasaulietinį ir šventąjį autoritetą, vietoj vieno sukuriama du personažai. Tokiu būdu gaunami penki teoriškai įmanomi pasakojimo pradžios variantai, iš kurių yra žinomi keturi.

Sekvencijos pabaigą savo ruožtu sąlygoja nauji apribojimai. Adresantas siekia įdiegti šventumo baimę apgaulingu būdu. Siųsdamas herojų įvykdyti bandomosios užduoties, jis tuo pat metu siūnčia priešininką, kad šis tą išbandymą sužlugdytų. Taigi pasakos klausytojas žino, kad žemiškas adresantas tik dengiasi šventumo skraiste. Įterptinės sekvencijos funkcija – atskleisti adresanto melagingumą herojaus akyse. Įveikdamas priešininką, kuris dedasi priklausęs pomirtiniam, požeminiam pasauliui, herojus paneigia jo tariamą šventumą. Bet kad būtų demaskuotas netikrasis adresantas, jį apibūdinantis šventumo požymis (*šventumo* sema leksemose *kunigas, zakristijonas, varpininkas, vargonininkas*) turi virsti melagingu šventumu. Tad išdaviko figūra šioje sekvencijoje yra sudėtinė: į ją įeina ir melagingas adresantas, ir pasaulietinis priešininkas. „Nelyginant tos Pietų Amerikos tautelės, kurios misionierių atneštą Evangeliją automatiškai integruoja į savąją mitologinę sistemą, XV–XVII a. lietuviai panašiu būdu įjungia krikščioniškojo šventumo autoritetą – kunigą į savo pasaką tik tam, kad pačią Krikščionybę joje atmestų. Krikščioniškasis kunigas (arba zakristijonas) ne tik kad neįvaro „šventos baimės“, t.y. dievobaimingumo, mūsų

herojui, atvirksčiai: baimė, kurią jis bando sukelti, yra nesakralinė, ne šventa, o simuliuota.“*

Keturias skirtingas pradines situacijas, kuriomis prasideda pasaka, atitinka aštuoni galimi būdai ją užbaigti. Tai, kad iš jų realizuojami tik trys, Greimas aiškina naujomis nesuderinamumo taisyklėmis: kai kurios skirtingos transformacijos logiškai veda prie tų pačių galutinių sprendimų, kai kuriuos teoriškai įmanomus variantus atmeta istorinis kontekstas (brolio kunigo nužudymas šiurpintų katalikišką lietuvių valstiečių bendruomenę).

Kai pasakojimas dėl sintaktinių ar semantinių apribojimų sutrinka, atsiranda struktūriškai nerelevantiškų stilistinių variantų: Vokietis, siunčiantis herojų į bažnyčią, žilabarzdžio senio lavonas, nežinia kaip atsidūręs bažnyčios rūsyje. Greimas pastebi, kad šie atsitiktiniai variantai turi tą patį mitologinį kodą. Kituose variantuose ir žilabarzdis senis, ir Vokietis priklauso tikro ar tariamo šventumo universumui.

Generatyvinė pasakos analizė atskleidžia tiesioginį aktantų struktūros sąryšį su pasakojimo seka. Tų variantų, kuriuose išdavikas paeiliui prisiima netikro adresanto (tariamo šventumo) ir priešininko vaidmenį, nevienoda tąsa priklauso nuo to, ar priešininkas drauge yra ir pasaulietinis autoritetas. Nužudydamas tėvą, herojus atpalaiduojamas nuo bet kokių žmonių bendruomenės ryšių ir iš karto patenka į šventąjį *kitur*. Pasakojimo tęsinio atžvilgiu tokia sekvencija yra visiškai autonomiška. Tuo tarpu jei priešininko vaidmenį prisiėmęs šventumo reprezentantas nėra herojaus tėvas, jis paženklinamas žaizda, kuri vėliau leidžia atskleisti išdaviką.

Kanoniškame mitiniame pasakojime išdaviko atskleidimas ir herojaus atpažinimas sudaro simetrišką funkcijų porą. Tikroji personažų prigimtis, pasakojimo pradžioje pridengta apgaulingos išorės, galiausiai išskyla aikštėn. (Aristotelis atpažinimą ir peripetiją – veiksmo pasikeitimą priešinga kryptimi – laikė pagrindinėmis fabulos dalimis.) Antrajame analizuojamos sekvencijos variante herojus, atpažinęs netikrąjį šventumą, grįžta pas savo tėvą, kuris jį pasiunčia galutiniam, lemiamajam išbandymui. Tad pirmasis apgaulingo šventumo atskleidimas pasirodo esąs kvalifikacinis išbandymas.

Netikrojo šventumo atskleidimas pasakoje apie Bebaimį Herojų turi trejopą baigtį. Nepavykęs tariamasis išbandymas, reikalaujamas

* Algirdas J. Greimas, „Apie folklorą, religiją ir istoriją“, *Metmenys*, 19, 1970, p. 43.

sudvejinimo, numato komplikuoatesnę pasakojimo tąsą. Išbandymas, paženklinantis išdaviką, kvalifikuoja herojų tolesniems žygiams. Lemiamasis išbandymas, kurio metu herojus įveikia ir šventąjį, ir pa-saulietinį autoritetą, iškelia jį už socialinės gyvųjų bendruomenės.

Atskleista funkcinė naratyvinių sintagmų priklausomybė, ryšys tarp atlikėjų, aktantinių vaidmenų ir išbandymų pobūdžio leidžia Greimui suformuluoti pasakojimo *tankio* problemą. Kitaip sakant, tai yra teksto poetiškumo problema. (Eilutės tankis, pasak Juriiaus Tynianovo, yra struktūrinis eiliuotos kalbos principas.) Tad lietuvių pasakos analizėje galima atpažinti Greimo semiotinės estetikos, plėtojamos studijoje *Apie netobulumą*, užuomazgas.

Skirdamas savo analizę prancūzų skaitytojui, Greimas teisinosi ne-pateikias pasakos tekstų dėl to, kad juose atsiskleidžia visai Europai būdingi liaudies vaizdiniai ir fabulos. Kita vertus, jis pabrėžė, kad jo daromos išvados taikytinos pirmiausia lietuvių kultūros kontekstui. Nesant galimybės patirti tiesioginį liaudiškos išmonės įspūdį, estetinis savitumas išsprūsta pro dedukcinės analizės tinklą.

Analizuodami straipsnius „Baimės ieškojimas“ bei „Pasakojimo ak-tantų struktūra“ Vilniaus universiteto Greimo semiotinių studijų centro seminare, pasigedome pasakų korpuso, kuriuo rėmėsi analizė. Tada ir kilo mintis išleisti šiuos du tekstus kartu su pasakų variantais. Peržiūrėjus Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto pasakojamosios lietuvių tau-tosakos katalogą, pasirodė, kad dabar jau esama per šimtą užrašytų šios pasakos variantų. Kaip iš jų išskirti pasakų korpusą, kuriuo naudojosi Greimas? Profesorei Bronislavai Kerbelytei patarus, jų ieškojome pagal Jono Balio *Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogą* (*Tautosakos darbai*, 1936, t. 2). Vėliau sužinojome, kad tuometinės LTSR Mokslų aka-demijos darbuotojų į užsienį siunčiamų laiškų kopijos privalėjo likti archyve. Ten ir radome Greimui nusiųstų pasakų kopijas. Jų eilės tvarka atitinka Greimo pateiktą pasakų numeraciją, pradedant šeštuoju numeriu (po penkių pasakų iš Jono Basanavičiaus rinkinio *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*). Paaiškėjo, kad Greimui buvo nusiųsti iš viso 28 variantai: 25 (o ne 27) iš rankraštyno, 2 iš Basanavičiaus rinkinio *Lietuviškos pasakos* I tomo ir lenkų kalba variantas iš Mečislovo Davainio-Silvestraičio rin-kinio. Taigi Greimas naudojosi ne tik Basanavičiaus pasakų rinkiniu *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, kurį nurodo, bet ir *Lietuviškomis pasakomis*.

Spausdinami ne visi 33 pasakos variantai. Keliuose užrašančiųjų jų pažymėta, kad „pasaka silpnai atmintą“, kartais net patį baimės

ieškojimą keičia vargo ieškojimas. Kai kuriuose variantuose nėra nė vieno komponento iš Greimo atkurtos išplėstinės naratyvinės sekvencijos, kai kuriuose kanoniškos figūros (senis su barzda, į puodą krentanti baidyklė) atrodo atsitiktinės, struktūriškai nefunkcionalios.

Atrinkome tuos 20 variantų, kurie vienaip ar kitaip siejasi su Greimo analize: tarp jų visas 11 pasakų su įterptine išbandymo sekvencija, kurios aptariamose straipsnyje „Pasakojimo aktantų struktūra“, visas 6 pasakas, kurios baigiasi herojaus išgastimi ($P_{1'}$, $P_{2'}$, $P_{7'}$, $P_{19'}$, $P_{21'}$, $P_{25'}$), 5 pasakas, kuriose šventojo universumo valdovas pasirodo kaip žila-barzdis senis ($P_{17'}$, $P_{20'}$, $P_{21'}$, $P_{28'}$, P_{32}). Gal ši publikacija paskatins Lietuvos mitologus bei folkloristus atidžiau perskaityti minėtuosius Greimo tekstus. Skirtingai nuo studijų, sudarančių knygą *Tautos atminties beieškant*, jie liko Lietuvoje tarsi nepastebėti. Manytume, kad šie straipsniai vertingi ne tik hipotetinėmis išvadomis, bet ir metodologinėmis įžvalgomis. O gal kas nors ims patikrinti Greimo mokslines hipotezes remdamasis visais šiandien žinomais pasakos variantais?

KĘSTUTIS NASTOPKA
VIRGINIJUS SAVUKYNAS